

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ

УКРАЇНА У ВІЙНАХ НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ КОРДОНІ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

З XVI ст. статус самостійного суб'єкта міжнародних відносин на українських землях здобуває новостворена козацька консорція – колектив людей, об'єднаних спільністю історичної долі, які порвали зі звичним побутом та традиціями¹. Від самого початку домінантним для новоствореної консорції стало прагнення до цілеспрямованої діяльності, пов'язаної зі зміною природного і суспільного оточення – освоєнням цілинних земель півдня, із закріпленням за собою статусу вільної людини й захисту своєї землі від спустошливих нападів татар, а православної віри від «розорення». Заради цієї мети козаки готові були ризикувати власною головою та, якщо потрібно, – померти.

Досить швидко козацтво перетворюється на провідну силу українського суспільства. У середині XVI ст. воно створює свій військовий та адміністративний центр – Запорозьку Січ. Поступово Січ стає своєрідним автономним центром влади в Україні, квазідержавним утворенням республіканського типу, яке претендувало на роль визначника долі всіх українців.

Прикметним є той факт, що спочатку литовський, а потім і польський уряди досить швидко починають розуміти, що Військо Запорозьке, як історично називалась організаційна форма козацької консорції, є реальною самодостатньою військово-політичною силою, з якою варто рахуватись.

Саме з цієї причини вони починають спілкуватись із Військом Запорозьким, як з окремим самодостатнім суб'єктом відносин. Так, наприкінці 1568 р. великий князь литовський, внаслідок турецьких скарг, вперше безпосередньо звертається до козаків з листом з вимогою припинити самовільні напади на татар і турків². У свою чергу польський уряд невдовзі після об'єднання ВКЛ та Королівства Польського у єдину державу починає приймати козацькі посольства й відправляти на Запорожжя свої. Перше козацьке посольство були прийняте польським королем

¹ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва, 1994. 544 с.; *Его же*. География этноса в исторический период. Ленинград, 1990. 280 с.

² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. VII. С. 141.

С. Баторієм у травні 1576 р.³, а відповідно польське відправлене до Війська Запорозького – влітку 1578 р.⁴

Зміцнення козацтва приводить до того, що південні прикордонні землі Наддніпрянської України у XVI – першій третині XVII ст. фактично перебували лише під номінальною польською зверхністю. Адже на цих територіях панували свої закони й порядки, були свої збройні сили. А провідна сила регіону – козацтво навіть проводило міжнародні переговори, укладало угоди й регулярно вело самостійні військові дії проти сусідніх держав.

Для прикладу можна згадати сеймові постанови 1590, 1592, 1609, 1635 рр. про козаків⁵, де, по суті, констатувалась неможливість для польського уряду повноцінно контролювати українські землі, ефективно впливати на дипломатичні зносини Війська Запорозького із сусідніми державами та запобігати війнам козаків із ними.

Вже у сеймовій конституції 1609 р. наголошувалось як на серйозній проблемі на тому, що запорозькі козаки порушують «мирні угоди, які [поляки] уклали з сусідами»⁶. Щоб якось вирішити проблему «самочинних» козацьких походів на Туреччину, Крим та Молдову і «втихомирити» козацтво, Варшава була змушена ініціювати прямі переговори з Військом Запорозьким. У результаті між польськими комісарами на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським та козацькими делегатами на чолі з П. Сагайдачним було укладено спочатку у 1617 р. Вільшанську угоду, а у 1619 р. – Роставицьку. І кожного разу за спинами переговорників стояло військо. Але жодна з цих угод так і не була виконана, зокрема, й у частині припинення здійснення Військом Запорозьким власної зовнішньої політики, оскільки вони були результатом тимчасового компромісу, який не влаштував обидві сторони.

Набуття Військом Запорозьким фактичного зовнішньополітичного суверенітету, який де факто ще наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. був визнаний рядом сусідніх держав, сприяли особливості геополітичної ситуації у Південно-Східній та Східній Європі та важливе місце українських козаків у цих геополітичних розкладах.

В епоху пізнього середньовіччя у цьому регіоні різко загострилось протистояння між християнською та мусульманською цивілізаціями. Наприкінці XIV – у XV ст. ряд європейських країн, зокрема, Македонія (1371, 1395), Болгарія (1396), Валахія (1412, 1476, васал), Візантія (1453), Молдова (1456, васал), Сербія (1459), Греція (1460), Боснія (1463), Албанія (1478), Герцеговина (1482), Крим

³ Źródła dziejowe. Warszawa, 1891. Т. IX. S. 80; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 153; Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. С.66.

⁴ Щербак В. Українське козацтво... С. 69; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 154.

⁵ Щербак В. Українське козацтво... С. 71–73, 75, 87.

⁶ Volumina Legum. Petersburg, 1859. Т. II. S. 465.

(1475, васал) та Чорногорія (1496) були підкорені Османською імперією. Також у цей період (1479 р.) відбувається перший великий напад на українські землі (Брацлавщина та Поділля) кримських татар.

У XVI ст. турки продовжили свій наступ на захід. У 1521 р. вони взяли Белград, у 1526 р. – Будапешт, у 1529 р. штурмували Відень, у 1547 р. під владу султана перейшла центральна та східна частина Угорщини. Таким чином, намагання Османської імперії поширити свої володіння далі на захід створювали реальну загрозу для імперії Габсбургів, Польщі, Венеції та інших італійських держав.

У цей час кордон між володіннями Османської імперії та європейськими християнськими країнами у Південно-Східній Європі проходив через хорватські, угорські, молдовські та українські землі. В історіографії він отримав назву «Великий Кордон», оскільки відділяв християнський світ від мусульманського. Відповідно проблема захисту цього кордону від прориву зі сходу стала одним із головних геополітичних завдань для більшості європейських країн.

На передових рубежах цього цивілізаційного кордону (фронтиру) перебували військові спільноти хорватських граничар, угорських гайдуків та секеїв, українських та донських козаків.

Вперше українське козацтво стало фактором міжнародних відносин у регіоні Східної Європи у 1492 р., коли кримський хан Менглі-Гірей I поскаржився великому князю литовському Олександровичу на напад на контрольовану Кримським ханством фортецю Тягиня загоном козаків із Канева й Черкас⁷.

З цього часу вплив українського козацтва на стан міжнародних відносин у Східній Європі постійно посилювався. Особливо це стосувалось збройної протидії турецько-татарському тиску, адже з середини XVI ст. козацькі походи на Крим та Туреччину стають регулярними.

Вже у 1561–1563 рр. французькі послы у Стамбулі Долю та Петреволь інформували Париж про дії тодішнього неофіційного козацького лідера Д. Вишневецького та його козацьких загонів проти Кримського ханства⁸.

За підрахунками В. Сергійчука, за сто років (з 1545 по 1657) на Крим та Османську імперію було організовано понад 70 морських походів⁹, а також безліч сухопутних. Так, наприклад, лише у 1570–1580-х роках козаки здійснили до 40 нападів на Крим і татарські улуси¹⁰. Фактично усі основні турецькі фортеці між гирлами Дністра та Дніпра (Білгород, Очаків, Тягиня, Кілія, Іслам-Кермен) були під регулярними ударами козаків. В останній чверті XVI ст. лише Тягиню

⁷ Щербак В. Українське козацтво... С. 36.

⁸ Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998. С.156.

⁹ Сергійчук В. Морські походи // Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002. С. 327.

¹⁰ Леявко С. Козацькі походи на татар у 1570–1580-х рр. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 198.

(Бендери) козаки штурмували у 1573, 1575, 1583, 1587, 1589 та 1593 рр.¹¹ У результаті такої активності у травні 1576 р. під тиском кримських мурз, наляканих загрозою нападу козацького війська, хан уперше в історії українсько-татарських відносин відмовився від походу в Україну¹².

Неодноразово ходили козаки походами і в сусіднє Молдовське князівство, васала Османської імперії. Найвідоміші походи відбулись у 1563, 1574, 1577–1578, 1594–1595, 1600 рр. Під час наступного походу 1577 р. козацький старшина І. Підкова навіть на короткий термін (грудень 1577 – весна 1578 р.) стає молдовським господарем. Загалом же, за підрахунками молдовських істориків, протягом останньої третини XVI ст. з 27 претендентів на молдовський престол 15 шукали підтримки в українського козацтва¹³.

Саме під час молдовських походів козацтво вперше почало діяти не як допоміжний військовий контингент, а як самостійна військово-політична сила, яка ставила власні цілі і від дій якої залежав розвиток подій у регіоні. Інакше кажучи, саме під час молдовських походів козацька консорція почала набувати статусу суб'єкта міжнародних відносин.

Гучні перемоги козаків над турками приводять до того, що на Заході їх починають розглядати як серйозних союзників у війні з Оттоманською Портою. Ще у 1584 р. папський нунцій у Варшаві А. Балогнетті запропонував польському королю С. Баторію використовувати українське козацтво для боротьби з Османською імперією¹⁴. А секретар папського нунція в Польщі К. Гамберіні зі свого боку у липні 1587 р. представив венеціанському уряду аналітичну «Записку про те, яку користь може мати союз з козаками на випадок війни з Туреччиною», у якій рекомендував встановити безпосередні контакти з козацтвом для погодження спільних дій проти турків¹⁵. Думку про те, що запорозькі козаки, поряд з хорватськими та угорськими ускоками, стоять на сторожі покордоння Європи з турецько-татарським світом, висловлює у своєму донесенні за 1592 р. й венеціанський посол у Польщі П. Дуадо¹⁶.

У 1590-х роках імперія Габсбургів та Ватикан пробують залучити Військо Запорозьке до першої антитурецької коаліції, відомої під назвою «Священна Ліга». З метою спонукати козацтво до хрестового походу проти турків до них у 1594 р. були відправлені офіційні посольства імператора Священної Римської імперії

¹¹ *Аствацатуров Г.О.* Бендерская крепость. Бендери, 1997. 176 с.

¹² *Флоря Б.Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // *Карпато-Дунайские земли в средние века.* Кишинев, 1975. С. 217.

¹³ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.).* Кишинев, 1987. С. 170–173.

¹⁴ *Лепяко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернівці, 1999. С. 150–151.

¹⁵ *Наливайко Д.* Очима Заходу... С. 163.

¹⁶ Там само. С. 166.

Рудольфа II (посол Е. Лясота) та папи Климентія VIII (посол О. Комучео)¹⁷. Важливо підкреслити, що у листі до козацького гетьмана папа римський наголошує: «Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисне християнському товариству у боротьбі зі спільними ворогами нашої віри»¹⁸.

Наслідком цих посольств став похід у 1594 р. об'єднаного козацького війська на чолі з С. Наливайком, Я. Оришковським та Г. Лободою на залежне від Османської імперії Молдовське князівство. Після оволодіння козаками молдовською столицею Яссами молдовський господар Аарон відмовляється від турецької протекції і переходить на бік християнської коаліції. Влітку наступного 1595 р. відбувається перша військова операція українського козацтва на території Центральної Європи. На запрошення імператора та угорського короля Рудольфа II 2-тисячний козацький загін на чолі з С. Наливайком воює проти турків на землях Угорщини¹⁹.

З кінця XVI ст. проблема українського козацтва стає чи не головною темою відносин між Туреччиною та Польщею. У цілому ряді османсько-польських договорів (1607, 1619, 1623, 1634, 1641, 1646) були пункти про заборону козакам нападати на землі Османської імперії. Але стримати козаків Варшава не могла.

Так, у листі турецькому султанові Ахмеду I від 8 листопада 1607 р. польський король Сигізмунд III розписується у власному безсиллі, повідомляючи про неможливість покарати запорожців за походи на Туреччину, оскільки вони «не підлягають нічий владі»²⁰. Самі ж козаки, на дорікання Варшави за напади на турецькі міста в часи миру між Річчю Посполитою та Османською Портою, як це було, наприклад, у червні 1625 р., відповідали королівському посланцю: «ми знаємо, що король з цісарем турецьким через свого посла уклав перемир'я, але не ми»²¹.

Фактичний зовнішньополітичний суверенітет Війська Запорозького становив велику проблему для польської влади. Навіть у Куруківській угоді 1625 р., укладеній за результатами козацького повстання проти поляків під керівництвом М. Жмайла, був пункт, який забороняв Війську Запорозькому проведення зовнішньої політики, зокрема, укладання договорів «зі сторонніми монархами» без відома короля²².

¹⁷ *Сварник І.І.* Дипломатичні зносини Запорозької Січі із Західною Європою наприкінці XVI ст. // *Жовтень*. 1984. № 10. С. 95–96; *Сокульський Л.* Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // *Запорозька старовина*. Спеціальний випуск. Київ; Запоріжжя, 2003. С. 278–296; *Винар Л.* Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // *Записки чину святого Василя Великого*. 1963. № 10.

¹⁸ *Плохий С.Н.* Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.). Киев, 1989. С. 60.

¹⁹ *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010. С. 61.

²⁰ *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. 8. С. 119–120.

²¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII. С. 533.

²² *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*. Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 289–290.

Але Військо Запорозьке не дуже зважало на ці заборони. Так, вже у грудні 1625 р. польський король Сигізмунд III був вимушений знову констатувати, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна в їхніх руках... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою»²³.

Протягом останньої чверті XVI – першої третини XVII ст. Військо Запорозьке було єдиним європейським суб'єктом міжнародних відносин, здатним загрозувати географічному осерддю Османської імперії – турецькій Анатолії та імперській столиці – з півночі. У цей період козаки здійснили близько 14 походів тільки в Анатолію (1614 – Трапезунд, Синоп; 1615 – Стамбул; 1616 – Трапезунд, Синоп; 1620 – Стамбул; 1621 – Стамбул (Єдикуле, Галата), Ризе; 1623 – Трапезунд, Стамбул; 1624 – Стамбул (двічі); 1625 – Трапезунд, Синоп, Самсун; 1626 – Трапезунд; 1629 – Сизебола, Трапезунд; 1630 – Інебола; 1635 – протока Босфор, 1640 – околиці Стамбула) та велику кількість походів у турецьку Румелію²⁴.

Під тиском такої козацької активності султан у 1618 р. був вимушений зібрати спеціальну нараду, на якій обговорювалось питання захисту від нападів козаків, причому на нараду було запрошено послів від Венеції, Франції, Англії та інших європейських держав. Венеціанський посол Х. Вальєр доповідав своєму уряду, що «турки доведені до відчаю нападами козаків, які стали для них надто болючими». Цікаво, що наступний венеціанський посол у Стамбулі С. Контаріні свою розповідь про козацькі походи на Туреччину завершив таким висновком: «І недалеко вже той день, коли всюди будуть поважати країну і хоробрість цього народу»²⁵.

У червні 1619 р. молдовський господар К. Граціані та волоський воевода Г. Могила з метою відвернути напади запорозьких козаків на придунайські князівства запропонували польському уряду спеціальний політичний проект, відповідно до якого Молдова та Валахія пропонували на постійній основі сплачувати Війську Запорозькому спеціальну данину («дарунки»), щоб вони припинили походи у Подунав'я. Проте поляки відхилили цей проект, оскільки він загрожував посиленням політичної суверенізації Війська Запорозького²⁶.

Козацька активність на Чорному морі істотно ускладнювала й ситуацію у столиці Османської імперії, зокрема, продовольчу. Так, князь К. Збараський, польський посол до Стамбула у 1622–1623 рр., у своєму звіті до сейму повідомляв, що у часи Хотинської війни 1621 р. і активних морських операцій козаків на Чорному морі та флорентійців й іспанців на Середземному морі у Стамбулі «хліб був

²³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Москва, 1954. Т. 1. С. 64.

²⁴ *Сергійчук В.* Морські походи // Українське козацтво. Мала енциклопедія. С. 327; *Королев В.Н.* Босфорская война. Москва, 2007. 608 с.

²⁵ *Наливайко Д.С.* Українське козацтво та західноєвропейський світ // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Київ, 2007. Т. 2. С. 229–230.

²⁶ *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. Київ, 2010. С. 506.

настільки дорогий, що люди гинули від голоду...». А папа римський Урбан VIII в інструкції своєму нунцію у Польщі Д. Ланцелотті у грудні 1622 р. відмічав, що козаки вже неодноразово «морили голодом, грабували і наганяли страх» на столицю Османської імперії²⁷.

Тому не дивно, що битву османської ескадри у складі 21–22 галер з близько 130 козацькими чайками поблизу Карахармана біля узбережжя Добруджі 6 серпня 1625 р. у Стамбулі, за свідченнями англійського посла Т. Роу, порівнювали за масштабом та значенням з грандіозною битвою при Лепанто 1571 р., у якій зійшлись 230 галер та 66 галеонів турків з 200 галерами «Священної ліги»²⁸.

За оцінками сучасників, у 1610–1630-х роках козаки неодноразово встановлювали оперативне панування на Чорному морі, змушуючи турецький флот переходити до оборонних дій й тримаючи османські порти на Чорному морі у страху перед нападами.

Так, у 1618 р. італійський мандрівник, радник перського шаха Аббаса I Великого П. делла Валле відмічав у своїх подорожніх листах, що «більше немає місць, підпорядкованих туркам, в околицях Чорного моря, які б вони [козаки] не захоплювали, які б не грабували і розоряли повністю... вони сьогодні дуже сильні на Чорному морі, і очевидно, що як би мало їх не було, ніхто ніколи не осмілиться оспорювати їх володарювання». Французький посол у Стамбулі Ф. де Сезі у 1625 р. називав козаків «господарями Чорного моря» й рекомендував Парижу подумати над можливістю, найнявши козаків на службу за 50 тис. екю на рік, скувати основні сили турків на захисті Босфору²⁹.

Навіть такий давній опонент Війська Запорозького, як великий коронний гетьман С. Жолкевський, в одному зі своїх листів до Сигізмунда III за листопад 1616 р. змушений був порівняти результативність і розмах дій козаків на морі з тим, що могла вчинити лише «армата іспанського короля, або когось із християнських володарів»³⁰.

Очевидні заслуги українського козацтва у справі сковування агресивної політики Стамбула щодо християнських держав та значний вплив їх діяльності на військово-політичну ситуацію у всій Європі спричинили запрошення Війська Запорозького до чергового хрестового походу проти «невірних».

У квітні 1618 р. відповідна попередня угода була підписана між Військом Запорозьким (посол Д. Отрохимович) та новоствореним лицарським орденом, націленим на війну з Османською імперією, – «Лігою християнської міліції» (посол О. Маркон)³¹.

²⁷ *Королев В.Н.* Босфорская война. С. 504–505, 531.

²⁸ Там же. С. 345.

²⁹ *Королев В.Н.* Босфорская война. С. 29–30, 531; *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах П'єтра делла Валле. Вінніпег, 1985. С. 3–59.

³⁰ *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. С. 105.

³¹ *Сас П.М.* Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // *Укр. іст. журн.* 2009. № 1. С. 84–102.

Козацькі лідери були цілком свідомі тієї сили та значення, яке мало Військо Запорозьке у міжнародних відносинах на сході Європи. Адже у 1620 р. козацтво дало Речі Посполитій жорстокий урок, ухилившись від участі у Цецорській битві. У результаті польське військо було розгромлене турками, у бою загинув і коронний гетьман С. Жолкевський.

Саме тому у червні 1621 р. козацький гетьман Я. Бородавка мав усі підстави заявити перед 50 тис. козаків, які зібрались на раду на р. Кагарлик для вирішення питання, чи йти, на наполегливі прохання польського короля, на війну проти турків: «Перед Військом Запорозьким тремтить земля польська, турецька та увесь світ!»³².

Високий рівень свого фактичного міжнародного статусу Військо Запорозьке невдовзі підтвердило у черговий раз, ставши нездоланим бар'єром для 200-тисячної турецько-татарської армії, очолюваної султаном Османом II, під час Хотинської війни 1621 р.

У боях під Хотиним у вересні того року саме 45-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у взаємодії з 43-тисячним польсько-литовським військом зробило вирішальний внесок у перемогу над Османською імперією, яка прагнула, захопивши Поділля та Галичину, істотно розширити свої володіння у Європі. У результаті поразки турки були змушені підписати мирний договір з Річчю Посполитою та на півстоліття відкласти свої експансіоністські плани просування вглиб континенту на цьому напрямі³³.

Нищівна відсіч «непереможним туркам» у Хотинській війні 1621 р. мала велике міжнародне значення й сприяла утвердженню за українським козацтвом статусу важливого суб'єкта міжнародних відносин у Східній Європі.

У написаних по гарячих слідах події брошурах і летючих листках (тогочасних газетах) неодмінно зазначалась велика роль козаків у здобутті перемоги. У працях тогочасних західних істориків, які відображали узагальнене її сприйняття й осмислення в Західній Європі, наприклад, в «Описі» венеціанця Ф. Ольмо (1628), «Загальній історії турків» француза М. Бодье (1631), «Трактаті про Польське королівство» Ж. де Лабурера (1648), «Турецькій історії» англійця П. Рікоута (1668) та ряді інших, козаки зображались як основна сила, що протистояла туркам і татарам на європейському сході³⁴.

Уряди провідних європейських країн намагались залучити українських козаків до своїх антитурецьких проєктів. Так, у 1625 р. іспанський віце-король Неаполітанського королівства Антоніо Альварес де Толедо і Бомон відправив своїм посланцем до козаків єзуїта Фра Антоніо Барілли. Його завдання полягало у спонуканні запорозьких козаків посилити свій флот та здійснити у наступному році велике вторгнення у землі Османської імперії³⁵. Після початку Кандійської війни

³² Сас П.М. Витоки українського націотворення. С. 569.

³³ Сас П. Хотинська битва 1621 року. Київ, 2011. С. 473–474.

³⁴ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 182, 183, 228, 231.

³⁵ Королев В.Н. Босфорская война. С. 532–533; Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. 1914. Т. 117/118. С. 91–92.

між Туреччиною та Венецією (1645–1669) венеціанський посол у Варшаві Д. Т'єполо протягом 1645–1647 рр. вів переговори з польським королем Владиславом IV щодо організації великого походу козаків для нападу на Стамбул та чорноморські порти й верфі для знищення там турецьких галер, які готувались турками для війни з Венецією³⁶.

Проаналізувавши значну кількість західноєвропейських історико-літературних пам'яток, Д. Наливайко доходить висновку, що в першій половині XVII ст. в Західній Європі «склалась певна система уявлень про Україну, землю козаків, як країну, що розташована на крайній межі з мусульманським світом і перебуває в постійних війнах із цим світом. Ці війни, ця героїчна боротьба з “невірними” повсюдно сприймалася на Заході схвально, нерідко – зі справжнім захопленням... Західноєвропейські автори схильні були вбачати головну мету війн запорозького козацтва у зруйнуванні імперії турків і визволенні поневолених нею християнських народів. Звідси й тенденція розглядати козаків як своєрідних “християнських лицарів”, все життя яких проходить у війнах з “невірними”... А все це, зрештою, означає, що загальне її осмислення включалося в контекст багатовікової боротьби християнської Європи з мусульманською Азією, яка не раз ставила під загрозу європейський розвиток»³⁷.

Отже, боротьба Війська Запорозького з Туреччиною та Кримом мала загальноєвропейське значення, оскільки істотно вплинула на стримування османської експансії на захід. Крім того, дії козаків на Чорному морі та у районі Босфору сприяли посиленню позицій противників Туреччини на Середземному морі – Венеції та Іспанії. Так, наприклад, англійський посол у Стамбулі Т. Роу у своїх донесеннях уряду неодноразово висловлював стурбованість тим, що «Середземне море буде два роки без турецького флоту», оскільки капудан-паша готує «армаду» проти козаків (лютий 1624), «напади козаків... утримують армаду (турецький флот. – А. Б.) на Чорному морі до великої вигоди Іспанії» (осінь 1625 р.), оскільки турецька «армада» приготувалась захищати чорноморські береги і Босфор, «Середземне море буде вільним до великого задоволення іспанця» (квітень 1626)³⁸.

Більше того, своїми активними діями у чорноморському регіоні українські козаки відволікали сили Османської імперії і під час війн із Персією 1602–1612, 1616–1618, 1623–1639 рр. Зокрема, у 1625 р. турецький уряд після ударів козаків на Трапезунд, Синоп, Самсун був змушений зняти частину військ, які йшли на зайнятий персами Багдад, й відправити їх на захист чорноморського узбережжя імперії³⁹.

Також варто підкреслити, що українські землі у період пізнього середньовіччя та раннього нового часу фактично виступили своєрідним захисним щитом

³⁶ Королев В.Н. Босфорская война. С. 532–533, 535.

³⁷ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 198.

³⁸ Королев В.Н. Босфорская война. С. 546–547.

³⁹ Там же. С. 550.

для інших європейських народів від нападів татар. Україна заплатила дорогу ціну у боротьбі з татарськими набігами. За приблизними підрахунками Я. Дашкевича, протягом XV – першої половини XVII ст. українські землі втратили убитими й забраними татарами до неволі не менше 2–2,5 млн осіб⁴⁰. За деякими даними, лише протягом 1606–1649 рр. Україна зазнала 76 татарських набігів⁴¹.

Проте, незважаючи на край напружені стосунки Війська Запорозького з Кримським ханством, спроби налагодити союзні відносини між ними також мали місце. Вперше це відбулось ще у 1585 р., коли козацький «старший» Я. Оришковський звернувся до хана Іслам-Гірея з пропозицією військового союзу⁴². У 1614 р. запорозькі козаки підтримали опального кримського царевича Шагін-Гірея, який прагнув скинути з ханського престолу турецького ставленика Джанібек-Гірея⁴³.

У 20-х роках XVII ст. козаки знову підтримали курс кримського хана Мухамед-Гірея III та його брата калги-султана Шагін-Гірея на незалежнення Криму від влади Османської імперії. 24 грудня 1624 р. на о. Каратепе у пониззі Дніпра було укладено антитурецький військово-політичний союз між Запорозькою Січчю та Кримським ханством⁴⁴.

У травні 1628 р. вірні своїм союзницьким зобов'язанням запорозькі козаки на чолі з гетьманом М. Дорошенком вирушають у Крим на допомогу заблокованому османськими військами у фортеці Кирк-Єр Мухаммед-Гірею. Запорожці, незважаючи на загибель М. Дорошенка у бою на р. Альма, оволодівають Бахчисараєм й поновлюють владу Мухаммеда та Шагін-Гіреїв у Кримському ханстві, хоча й не надовго⁴⁵. У результаті спільних татарсько-козацьких дій влада османів у Північному Причорномор'ї на деякий час помітно ослабла.

Ці події для нас важливі також тим, що, підписавши козацько-кримський договір, Військо Запорозьке вперше у своїй історії було визнане рівноправною стороною міждержавних договірних відносин.

Крім протистояння мусульманської та європейської цивілізацій на сході Європи, у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу існувала й інша,

⁴⁰ Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1993. Вип 2. С. 45–46.

⁴¹ Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVII вв. Москва, 1979. С. 155.

⁴² Чухліб Т.В. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. Київ, 2007. С. 13.

⁴³ Документи російських архівів з історії України / Упоряд. Л. Войтович. Львів, 1998. Т. 1. С. 68, 69.

⁴⁴ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования: В 2 т. Київ, 1883. Т. 1. Приложения. С. 276.

⁴⁵ Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. Київ; Львів, 1994. Вип. 5. С. 156–171; Гайворонский О. Повелители двух материков. Киев; Бахчисарай, 2009. Т. 2. С. 104–131.

не менш важлива лінія розлому – між європейською та московською цивілізаційними системами.

Фактично межа між європейським та московським культурно-цивілізаційними світами проходила по кордону між українськими, білоруськими, ліфляндськими та естляндськими землями, з одного боку, та російськими – з іншого. Саме тому на цьому кордоні відбувалось постійне збройне протистояння між європейськими країнами та Московією.

Геополітична суть його полягала у прагненні Московської держави зайняти пануюче положення у регіоні Східної Європи шляхом встановлення військово-політичного контролю над українськими, білоруськими та прибалтійськими землями, які у Москві вважали своїми, несправедливо втраченим історичним спадком. Відповідно країни європейського світу – Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Лівонський Орден та Шведське королівство прагнули відсунути зону московського впливу якомога далі на схід.

На першому етапі цього стратегічного геополітичного протистояння відбулося кілька московсько-литовських воєн – 1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 і 1534–1537 рр. Їх результатом стало значне розширення території Московського князівства та посилення його зовнішньополітичних позицій. Велике князівство Литовське втратило третину своєї території, зокрема, Сіверські та Чернігівські землі.

На другому етапі геополітичне протистояння між європейським та московським цивілізаційними світами вилилось у Лівонську війну 1558–1583 рр., російсько-шведські війни 1554–1557, 1563–1583, 1590–1595, 1614–1617 рр. та російсько-польські війни 1605–1618, 1632–1634 рр.

Причому чим далі, тим це протистояння набувало все більш принципового характеру. Так, під час російсько-шведської війни 1554–1557 рр. шведський король Густав I, шукаючи собі союзників у Західній Європі, у своїх зверненнях до західних государів вперше на державному рівні розпочав обґрунтування тези про небезпеку для Європи з боку Московії, якщо вона утвердиться на Балтиці. Московія, писав шведський король, стане на північному сході такою ж загрозою для Європи, як на південному заході Туреччина⁴⁶.

Взяття росіянами Казані (1552) і Астрахані (1556) та приєднання Середнього і Нижнього Поволжя змінило співвідношення сил в системі східноєвропейських держав на користь Московії. В результаті цього посилились антимосковські настрої в цілому ряді європейських країн.

У 1560 р. на шпеерському рейхстазі була заборонена торгівля з Московською державою всіх німецьких міст і князівств. Своім указом від 26 листопада 1561 р. імператор Фердинанд I підтвердив рішення шпеерського рейхстагу, заборонивши всім підданим імперії зноситись з росіянами, доставляти їм зброю і провіант. Імператор звернувся з листами до англійського, іспанського, шведського, данського

⁴⁶ Форстен Г.В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648). Санкт-Петербург, 1893. Т. 1. С. 20.

та інших монархів з проханням припинити зносини з Москвою, оскільки тим самим вони готують собі «страшного суперника» на Балтиці⁴⁷.

6 квітня 1569 р. з подібним відкритим листом до європейських монархів звертається й Сигізмунд II Август. Він просить європейських государів розірвати торгівельні відносини з Москвою, не продавати їй військових припасів і продуктів, не пропускати в Московію військових і морських фахівців, оскільки росіяни, навчившись морській справі, захоплять в свої руки Балтику, вільна торгівля на ній припиниться, а всі приморські держави муситимуть постійно бути готовими до відбиття нападу російського флоту⁴⁸.

У цьому контексті стримування московської експансії на захід та підтримку польської експансії на схід слід розглядати як прояв цивілізаційного протистояння європейського та московського цивілізаційних світів. Українське козацтво було безпосередньо задіяне у ці процеси.

Вперше активну роль у бойових діях проти Московської держави українське козацтво взяло під час «Стародубської» московсько-литовської війни 1534–1537 рр. Зокрема, як повідомляє польський хроніст М. Бельський, у березні 1535 р. черкаський староста О. Дашкович, зібравши 3 тис. козаків, «довго і широко... московські землі воював»⁴⁹.

На першому, успішному для Московської держави, етапі Лівонської війни уряд Великого князівства Литовського, розуміючи, що наявними військовими силами московитів не стримати, розпочав у 1561 р. активне залучення українських козаків до оборони земель ВКЛ на умовах найму. Влітку 1562 р., діючи під командуванням остерського старости Ф. Кміти, козаки розбивають московські загопи під Черніговом та Стародубом⁵⁰.

У наступні роки козацькі загопи на чолі з Б. Телицею, Г. Оскерком, С. Бірулею у складі литовської армії брали участь у військових діях проти московитів на білоруських землях – у районі Вітебська, Ули, Суші, Дріси, Леплі, Кривина, Соричі та ін. Зокрема, влітку 1567 р. козаки брали участь у розгромі московського війська на озері Суша, у вересні 1568 р. – у штурмі та взятті московської фортеці Ули⁵¹.

На завершальному етапі Лівонської війни – під час Московської війни 1579–1582 рр. без козаків не обходилась жодна велика операція військ Речі Посполитої. Так, у ході кампанії 1579 р. козацькі загопи оволоділи замками Кашцянни, Красне, Туровль на території Білорусії та брали активну участь у взятті замків Сокіл і Суша. Восени 1579 р. «українні козаки» взяли участь у спустошливому рейді Смоленщиною Ф. Кміти, в результаті чого було спалено до 2 тис. сіл., а надвірні

⁴⁷ Там же. С. 141–144.

⁴⁸ Там же. С. 542.

⁴⁹ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1515–1540). Київ, 2006. С. 234; Kronika Marciana Bielskiego. Sanok, 1856. Т. II. S. 1068.

⁵⁰ Лепяко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). С. 20.

⁵¹ Там само. С. 22–24.

козаки Острозького та реєстрові козаки на чолі з Я. Оришовським – у поході київського воєводи К. Острозького та офіційного патрона українського козацтва кн. М. Вишневецького на Чернігово-Сіверщину, дійшовши до Почепу й Стародуба⁵².

Під час кампанії 1580 р. «полоцькі козаки» Ф. Сука взяли замок Нішарди, а козаки отаманів Бірулі і Микити відіграли вирішальну роль при взятті московських замків Веліж та Усвяти. Також козаки Сверговського, Демка та Бірулі йшли в авангарді військ Стефана Баторія, які у вересні 1580 р. штурмом взяли Великі Луки, а у жовтні Заволоч. Крім цього, восени реєстрові та низові козаки на чолі з Я. Оришковським здійснили рейд Сіверщиною, під час якого спалили кілька замків й штурмували м. Почеп⁵³.

«Псковську» кампанію 1581 р. розпочали саме козаки, оволодівши м. Красногородок. Паралельно з облогою польськими військами Пскова кн. М. Вишневецький у серпні 1581 р. здійснив черговий рейд Сіверщиною, штурмом оволодівши російським містом Трубчевськ. Основну ударну силу його війська склали 1,5 тис. запорожців. Усю другу половину 1581 р. і початок 1582 р. козацькі загони здійснювали постійні рейди у глиб московських територій. На півночі козаки доходили до Старої Русі⁵⁴.

Таким чином, за активної участі українських козаків Речі Посполитій вдалося здобути перемогу у російсько-польській війні 1579–1582 рр., повернути усі окуповані росіянами території, приєднати Лівонію й відновити геополітичний статус-кво на сході Європи. Загалом же за результатами російсько-шведської та російсько-польської кампаній Лівонської війни Московська держава зазнала найбільшої військової та геополітичної поразки у XVI ст., втративши вихід до Балтійського моря.

Водночас, як слушно зауважив В. Брехуненко, «довготривала війна проти Москви закріпила в козацькому середовищі сприйняття московитів у першу чергу як супротивника, до того ж такого, якого перемагають»⁵⁵. У зв'язку з цим цілком зрозумілими видаються самостійні спроби українських козаків поєднати традиційне здобичництво з прагненням завадити Московській державі зміцнити свої позиції у регіоні. Саме у цьому контексті слід розглядати штурми українськими козаками російських прикордонних міст Рильськ та Оскол у 1589 р. та взяття і спалення Воронежа у 1590 р.⁵⁶

Проте найвиразніше визначна роль українського козацтва у стратегічному протистоянні Речі Посполитої та Московського царства проявилась під час подій російської Смути. У тих подіях українське козацтво послідовно підтримувало усіх, хто роздмухував полум'я громадянської війни в Московії: самозванців Лжедмит-

⁵² Там само. С. 91–93.

⁵³ Там само. С. 93–98.

⁵⁴ Там само. С. 108–114.

⁵⁵ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. Київ, 2007. С. 16.

⁵⁶ Там само. С. 19.

рія I та Лжедмитрія II, Лжепетра, ватажка повстанців I. Болотнікова. Крім цього, Військо Запорозьке активно долучилось до походів польського короля Сигізмунда III під Смоленськ (1609–1611) та королевича Владислава на Москву (1617–1618).

Власне, плани першого самозванця Лжедмитрія I щодо оволодіння московським тронем стали реальністю лише після того, як його дії підтримало козацтво. Коли восени 1604 р. Лжедмитрій I перетнув московський кордон, половину його 4-тисячного війська склали запорозькі козаки на чолі з отаманами Белешком та Куцком.

Варто підкреслити, що козаки були основною ударною силою самозванця. Так, під час боїв під Черніговом військо Лжедмитрія поповнилось 7 тис. українських козаків, а в його табір під Новгородом-Сіверським підійшло ще 10 тис. козаків. Цьому війську без бою здались міста Моравськ, Путивль, Рильськ, Севськ, Курськ, Кроми. Чернігів було взято штурмом⁵⁷.

Загалом же присутність козаків на півдні Московської держави спровокувала серйозні заворушення проти центральної влади, що забезпечило Лжедмитрію I присягу більшості міст регіону, дало йому велику моральну й військову перевагу та стало вагомим фактором загальної перемоги. 30 липня 1605 р. Лжедмитрій I був коронований московським царем. За часи свого недовгого царювання він намагався європеїзувати Московську державу: заборонив спадкове записування у холопи та хабарництво, вживав заходи для боротьби зі зловживаннями при зборі податків, відмінив обмеження на виїзд з країни та пересування в середині тощо.

Після смерті Лжедмитрія I українське козацтво послідовно підтримувало усі інші відцентрові ініціативи на території Московської держави. Спочатку навесні 1606 р. декілька тисяч українських козаків приєднались до війська самозванця Лжепетра, потім наприкінці літа 1606 р. із загоном українських козаків проти уряду царя Василя Шуйського виступив I. Болотніков⁵⁸. У війську Лжедмитрія II під Москвою восени 1608 р. також була значна кількість запорозьких козаків, зокрема, польський ротмістр М. Мархоцький у своїх мемуарах свідчить, що їх було аж 30 тис.⁵⁹

Українські козаки також взяли масову участь у прямій польській інтервенції до Московської держави у 1609–1611 рр. Як писав один із учасників кампанії шляхтич С. Маскевич, «безліч запорожців знаходилося в... Московській державі: вважали їх більш ніж 40.000; і з кожним днем число їх збільшувалось і ледь не весь кіш їх виступив із Запоріжжя. Вони надали королю великі послуги своїми набігами на російські фортеці, яких безліч спустошили в короткий час, зокрема: Путивль, Чернігів, Почеп, Брянськ, Козельськ, Масальськ, Мещерськ, Вязьму,

⁵⁷ Там само. С. 29–31.

⁵⁸ *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва, 1990. С. 22–23.

⁵⁹ *Мархоцкий. Н.* История московской войны. Москва, 2000. С. 47.

Дорогобуж, і багато інших»⁶⁰. У березні 1610 р. козаки своїми силами взяли штурмом Мосальськ, Стародуб, Почеп, гарнізон Новгород-Сіверського здався козакам без бою⁶¹.

Активні дії українських козаків, які змушували місцевих бояр та дворян присягати польському королю, сприяли падінню Смоленська у червні 1611 р., у боях під яким взяло участь майже 15-тисячне козацьке військо⁶².

Загалом же успішні дії польських та козацьких загонів привели до встановлення контролю Речі Посполитої над російською столицею та значною частиною території Московської держави у 1610–1612 рр. Так, 27 серпня 1610 р. був підписаний договір між тимчасовим боярським урядом та польським коронним гетьманом С. Жолкевським, відповідно до якого московським царем було проголошено королевича Владислава. Московський уряд та жителі російської столиці присягнули новому царю.

При цьому українські козаки продовжували свої рейди російською територією. Так, у південних повітах у 1612 р. вони штурмували Курськ та взяли штурмом і спалили Білгород⁶³.

Численні загони українських козаків протягом 1613 – весни 1615 рр. діяли також у північних районах Московської держави. Тривалий час вони заважали російській центральній владі відновити контроль над територіями на північ від верхньої течії Волги – між Ладозьким і Онезьким озерами й Північною Двіною.

Так, у 1613 р. українські козаки тримали в облозі Тотьму і Каргополь, у січні вони взяли штурмом й розгромили Сольвичегодськ, у вересні оволоділи Вологдою, восени діяли в карельському Заонежжі і під Тихвіном. У лютому 1614 р. під орудою полковника С. Острожського козацькі полки бились із росіянами під Олонцем, у квітні углицький воевода бився з «черкасами» під Мологою, у серпні запорожці З. Заруцького штурмували фортецю Білу, у грудні «черкаси» штурмували Устюжину та Холмогори й «підходили» під Архангельськ. Сутички козаків з урядовими силами у Каргопольському, Білозерському, Пошехонському, Углицькому та інших повітах продовжувались протягом усєї весни 1615 р.⁶⁴

У наступні роки козаки перенесли акцент своїх московських ударів на південь. Використовуючи рішення польського сейму 1616 р. щодо початку війни проти Московії, українські козаки у лютому 1617 р. захоплюють Оскол та намагаються «искрадом» взяти Воронеж⁶⁵.

⁶⁰ Дневник Маскевича 1594–1621 // Сказания современников о Дмитриии Самозванце. Т. 1. Санкт-Петербург, 1859. С. 28

⁶¹ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 35–36.

⁶² Записки гетмана Жолкевского о Московской войне. Санкт-Петербург, 1871. С. 101.

⁶³ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 38.

⁶⁴ Станиславский А.Л. Гражданская война в России... С. 81, 94, 107, 108, 111–112, 124, 127, 129–130, 134; Полное собрание русских летописей. Т. 37. Ленинград, 1982. С. 195; Акты Московского государства. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890 С. 90.

⁶⁵ Документи російських архівів з історії України. Т. 1. С. 106, 108, 110.

У 1618 р. Військо Запорозьке підтримало похід королевича Владислава на Москву з метою відібрати московську корону у Михайла Федоровича Романова відповідно до домовленостей 1610 р.

Варто підкреслити, що на допомогу 10-тисячному війську Владислава, яке рухалось із заходу, Запорожжя відправило 20-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Вступивши на московську територію з півдня у червні 1618 р., козаки послідовно беруть штурмом або захоплюють з ходу міста Лівни, Єлец, Лебедин, Данков, Скопин, Рязськ, Шацьк, Песочня, Сапожок, Касимов, Казіри, Буцький, Романов та Матіїв Город. Військово-політичне значення цих успіхів козацької зброї виглядає особливо рельєфно на фоні того, що військо королевича Владислава під час кампанії 1618 р. спромоглося здобути лише два московських міста – Білу і Борисов⁶⁶.

Наміри П. Сагайдачного були дуже рішучими. У листі до Владислава від 24 вересня він писав: «Аби пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв»⁶⁷. Але гетьман покладався не лише на Бога. Позбавивши московського царя можливості отримати підкріплення з Рязанщини, військо П. Сагайдачного після дводенних боїв під Коломною форсує Оку й 8 жовтня з'єднується під Москвою з більш ніж вполовину меншим польським військом. Необхідно підкреслити, що за три місяці козаки з боями пройшли 1200 км⁶⁸.

Взявши участь у недолуго підготовленому польським командуванням штурмі Мокви, П. Сагайдачний відмовляється від тривалої облоги столиці Московської держави й переносить дії козацьких загонів у глиб російської території. На півночі козаки спустошують Ярославський та Углицький повіти, на південному заході – Коломенський, Серпухівський, Каширський та Калужський повіти. У листопаді козаки беруть Калугу, штурмують Серпухов, Кашину та Тотьму, у грудні Вологду, у січні – Каргополь⁶⁹. Навіть після укладення Деулінського перемир'я, за умовами якого до Речі Посполитої переходили Чернігово-Сіверщина та Смоленщина, українські козаки ще деякий час поряdkували у російських північних повітах.

У результаті нападів козаків наприкінці 1618 та на початку 1619 рр. ново-го розорення зазнають Каргопольський, Вологодський та Белозерський повіти⁷⁰. Своїми активними діями під час кампанії 1618 р. Військо Запорозьке завдало суттєвих збитків економіці Московської держави, послабивши її військовий та

⁶⁶ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). Біла Церква, 2010. С. 329–347, 409, 411.

⁶⁷ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 47.

⁶⁸ Сокирко О.Г. Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 484.

⁶⁹ Документи російських архівів з історії України. С. 240; Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). С. 436–446.

⁷⁰ Станиславский А.Л. Гражданская война в России... С. 196–197.

економічний потенціал. Участь козаків у цій польсько-московській війні була вирішальною й сприяла суттєвому зміцненню геополітичних позицій Речі Посполитої у східноєвропейському регіоні.

Відновити свій військовий потенціал росіяни змогли лише до 1632 р., коли вони вирішили скористатись періодом безкоролів'я у Речі Посполитій, щоб ослабити її й відвоювати у неї Смоленськ. Оголошена Земським собором війна отримала в історіографії назву «Смоленської 1632–1634 рр.».

Українські козаки розпочали активні дії проти московських військ вже у лютому 1633 р. Так, 27 лютого 5-тисячне козацько-польське військо штурмує Путивль, у березні кількатисячне козацьке військо на чолі з Я. Острянином оволодіває Валуйками, 26 березня та 5 квітня 3-тисячне польсько-козацьке військо, у якому козаків було 2 тис. осіб, здійснює два штурми Стародуба. З 14 травня по 9 червня козаки на чолі з гетьманом Д. Куцковичем (за іншими даними – Т. Орендаренком) беруть участь у черговій козацько-польській облозі Путивля⁷¹.

У липні 5-тисячне військо Я. Острянина штурмує й тримає в облозі ключове місто російського південного покордоння – Білгород, а 26 серпня атакує Курск⁷². Таким чином, своїми активними діями на півдні козаки не дозволили підсилити підкріпленнями основну російську армію під Смоленськом на чолі з боярином М. Шеїним.

В основних битвах війни під Смоленськом із середини вересня 1633 р. взяли участь козацькі підрозділи на чолі з гетьманом Т. Орендаренком. Важливо підкреслити, що козацьке військо, яке, за різними даними, нараховувало 12–20 тис. осіб, фактично складало половину армії Речі Посполитої у цій війні, адже з королем Владиславом IV під Смоленськом було лише 15 тис. польських вояків. Спільними зусиллями полякам та козакам вдалося деблокувати Смоленськ та оточити військо М. Шеїна⁷³.

Значну для загальної перемоги роль відіграли рейдуючі козацькі загони, які з грудня 1633 р. розпочали руйнувати комунікації противника у Дорогобужському, Вяземському, Більському, Ржевському, Можайському, Калузькому, Мещевському та Мосальському повітах. До лютого 1634 р. кількість козаків під командуванням Т. Орендаренка, задіяних у цих акціях за рахунок підходу нових сил, зростає з 4 до 7–8 тис. осіб. 17 січня козаки спільно з поляками та литовцями приступають до Вязьми, 5 лютого штурмують Білу, 22 березня – Мосальськ, а 15 травня – Калугу⁷⁴.

Посилюючи тиск на Московську державу з півдня, 1–7 березня 1634 р. польсько-козацьке військо штурмує Севськ. У цих подіях брало участь 6 тис. поля-

⁷¹ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–34 рр. // ЗНТШ. 1899. Т. 28. С. 8–10.

⁷² Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 53–55; Акты Московского государства. Т. 1. С. 547.

⁷³ Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. Warszawa, 2001. S. 150–217; Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 55–57.

⁷⁴ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні... С. 23–27.

ків та литовців під командуванням кн. Я. Вишневецького та 6 тис. запорозьких козаків під командуванням Ілляша Караїмовича⁷⁵.

У результаті цих дій московська армія М. Шеїна капітулювала 1 березня 1634 р. Укладений по закінченні війни Полянський мир між Річчю Посполитою та Московською державою зафіксував неспроможність Москви до ведення успішної політики територіальної експансії на захід в існуючій геополітичній ситуації.

Таким чином, можемо констатувати, що протягом ста років (з 1530-х по 1630-ті) активного геополітичного протистояння Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої, з Московською державою, українські козаки, які воювали в усіх війнах проти Московії, доклали значних зусиль для недопущення реалізації її експансіоністських планів, спрямованих на приєднання «незаконно втраченого історичного спадку» на заході. Також варто підкреслити, що ці події продемонстрували, що козацтво є вирішальним чинником в польсько-московському стратегічному протистоянні. Активна участь у війнах проти Московії, проте, не заважала Війську Запорозькому пропонувати московським царям у мирні періоди військові союзи проти татар, як це було, наприклад, у 1620 і 1625 рр. Загалом же за підсумками понад столітнього протистояння «Московія» втратила силою приєднані Чернігівські, Сіверські та Смоленські землі, а також вихід до Балтійського моря.

Українське козацтво також взяло активну участь у першому загальноєвропейському військовому конфлікті – Тридцятилітній війні 1618–1648 рр., яку вели між собою габсбургська та антигабсбурзька коаліції за домінування на Європейському континенті.

Вже у серпні 1619 р. посол германського імператора Михайло-Адольф граф Альтайн розпочав вербування козаків у Речі Посполитій. У січні 1620 р. представник графа Альтайна навіть прибув на козацьку раду в Каневі, де отримав загалом позитивну відповідь⁷⁶. Ці переговори засвідчили високий авторитет Війська Запорозького серед християнських монархів Європи.

У результаті вже у першому, чеському, періоді війни під час подій осені 1619 – осені 1620 рр. 15-тисячне козацьке військо, у складі якого спочатку було 7 тис. осіб, відпущених з війська П. Сагайдачного, а на початок Білогорської битви – 11 тис. запорожців та 4 тис. польських лісовчиків, виступає на боці імператора Священної Римської імперії Фердинанда II і бере участь у бойових діях проти чехів і трансильванців у Сілезії, Моравії та Угорщині. У результаті їхніх успішних дій восени 1619 р. під загальним керівництвом угорського католицького магната Д. Хомоннаї трансильванський князь Г. Бетлен був змушений наприкінці листопада зняти облогу Відня й повернути свої війська назад⁷⁷. Фактично козацький

⁷⁵ Акты Московского государства. Т. 1. С. 587.

⁷⁶ Сас П.М. Витоки українського націотворення. С. 417–418.

⁷⁷ Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 172–173; Його ж. Козаки на

рейд по Угорщині врятував імперію Габсбургів від поразки ще на початковому етапі війни.

У 1620 р. козацьке військо у складі імператорської армії бере участь у розгромі трансильванців у північній Угорщині, звільненні від збройних формувань протестантів Моравії й північної Австрії та докладає значних зусиль для розгрому чеського війська й перемоги Габсбургів у вирішальній битві при Білій Горі поблизу Праги 8 листопада⁷⁸. Як наслідок цих подій, розпадається Протестантська унія, а Католицька ліга отримує перемогу на першому етапі Тридцятилітньої війни.

У шведському періоді війни у 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил А. фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції саксонського курфюрста Йоганна-Георга. А у франко-шведському періоді війни у 1635–1636 рр. 4 тис. українців допомагали військам імперії оволодіти французькими територіями – Люксембургом, Фландрією і Пікардією⁷⁹.

Варто нагадати, що Тридцятилітня війна розпочалась як релігійний конфлікт між протестантськими князівствами Священної Римської імперії і католицькою династією Габсбургів, який потім переріс у боротьбу проти гегемонії Габсбургів у Європі. В Україні ж типологічно подібний конфлікт між контрреформаційним католицизмом і православ'ям за активної участі козацтва тривав усю першу половину XVII ст. й переріс у середині століття у боротьбу за незалежність від влади католицької Речі Посполитої.

І хоча як найманці українські козаки у Тридцятилітній війні здебільшого воювали на боці католицького табору, але, власне, в Україні Військо Запорозьке виступало силою, яка системно протистояла наступу контрреформації. Ціла низка козацьких повстань в Україні, які йшли майже безперервно – 1594–1596, 1625, 1630, 1637, 1638 рр., серед своїх основних цілей визначала протистояння католицькому релігійному тиску та польсько-шляхетській експансії на українських землях. У цій антикатолицькій боротьбі Україна фактично виступала другим фронтом боротьби протестантських країн з Католицькою лігою.

У результаті активної й жорсткої позиції, яку займало Військо Запорозьке, вдалося зупинити просування католицької експансії на сході Європи. Спочатку, у 1620 р. відбулось відновлення православної ієрархії, яке на прохання та під захистом козацтва провів єрусалимський патріарх Феофан, а потім, у 1632 р. польський король Владислав IV був змушений заради «заспокоєння України» визнати законність православної церкви у Речі Посполитій та рівність прав православних

Закарпатті в 1619-ім році // Український історик. 1970. № 1–3. С. 76–80; *Вирський Д.С.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). Київ, 2005. С. 68.

⁷⁸ *Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні. С. 172–173.

⁷⁹ *Баран О.* Валленштайн і козаки // Український історик. 1978. № 1–3; *Його ж.* Козаки на імператорській службі в роках 1635–1636 // Український історик. 1974. № 1–3.

й уніатів⁸⁰. Схвалення польським сеймом у березні 1633 р. «Статей заспокоєння народу руського» означало провал наступу контрреформації в Україні та Білорусі та початок переходу її до оборони у Східній Європі⁸¹.

Ці події багато у чому перегукуються з Вестфальським миром 1648 р., який фактично зрівняв у Німеччині в правах різні протестантські церкви з римо-католицькою⁸². Тому й цілком очікуваною була реакція на них з боку духовного лідера католицького табору – папського Риму. У другій половині 20-х років XVII ст. «святий престол» почав наполягати на тому, щоб польський уряд застосував силу проти козаків – «ворогів релігії і поляків», або, як рекомендував папа Григорій X у своєму посланні Сигізмунду III від 23 січня 1623 р., «скрутити зухвалі прагнення нечестивців і розтоптати цих левів і драконів»⁸³.

Водночас основний супротивник імперії Габсбургів у Тридцятилітній війні Швеція докладала великих зусиль для залучення Війська Запорозького на свій бік. Так, у лютому 1626 р. шведські послы запропонували московському цареві об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво, а у серпні Густав Адольф навіть послав через Московську державу до запорозьких козаків свого посланця, якого, проте, росіяни не пропустили. У тому ж році про залучення Війська Запорозького для боротьби з імперією Габсбургів йшлося на переговорах посла Швеції Ф. Содлера з трансильванським князем Г. Бетленом. Сам Г. Бетлен ще у 1622 р. вів переговори з Військом Запорозьким про союз; вочевидь, важлива роль козаків у чеському періоді Тридцятилітньої війни підштовхнула його до цього. Відправляв він послів із запрошенням козаків до союзу й у 1629 р.⁸⁴

Для найбільш проникливих іноземних дипломатів та окремих польських політиків вже тоді було цілком очевидним, що в середовищі козацтва об'єктивно формується потенціал для створення незалежної держави. Так, вже на сеймі 1616 р. литовський підканцлер Є. Волович наголошував, що «від козацької сваволі подвійна небезпека; по-перше, що драгують турків, по-друге – самі змінюються; готують собі Швейцарську Республіку». А італієць П'єтро делла Валле у 1620 р. у своїх «Подорожніх листах» писав: «Після серйозних роздумів про їхній нинішній стан, про їхню політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони

⁸⁰ Візер С.О. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596–1686 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2004. 20 с.; Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 130, 150–156.

⁸¹ Наливайко Д.С. Українське козацтво та західноєвропейський світ. Т. 2. С. 242.

⁸² Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право. Київ, 2001. 425 с.

⁸³ Наливайко Д.С. Українське козацтво та західноєвропейський світ. Т. 2. С. 241.

⁸⁴ Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х – на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. Київ, 1991. С. 99–100; Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. С. 70, 74, 80–81.

створять могутню республіку, бо на мій погляд, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменно і вдало»⁸⁵.

У свою чергу, шведський посол до Трансильванії П. Страсбург у донесенні своєму уряду наприкінці 1629 – на початку 1630 рр. повідомляв, що обговорював з трансильванським князем Г. Бетленом можливість сприяння відколу козаків від Польщі й створення козацької держави під протекторатом якоїсь з сусідніх держав. Зокрема, князь повідомив своїм шведським союзникам, що «найвищі мужі» «вели наради: чи може народ запорожців, доведений до крайньої розпуки... визволитися з-під влади і панування поляків, визнати протекцію сусідів, увійти в стан і форму республіки й певними правами та іншими урядами рядитися і управляти?»⁸⁶. У червні 1630 р. шведський посол у Москві І. Мьолер обговорював питання спільних дій двох держав щодо відокремлення Війська Запорозького від Речі Посполитої⁸⁷.

У вересні 1631 р. в Україну прибувають шведські послани з пропозицією до Війська Запорозького розпочати «переговори щодо тісного й незламного союзу... задля визволення з-під тиранії римського папи і прихильних до нього князів», але пропольськи налаштований гетьман І. Кулага-Петражицький передає їх до рук польського уряду⁸⁸.

У свою чергу французи також прагнули залучити на свій бік українських козаків. Так, на початку березня 1637 р. французький посол у Польщі просив польський сенат дозволити Франції завербувати 3 тисячі козаків⁸⁹, а у листопаді 1644 р. французький посол у Варшаві граф де Брежі проводив консультації з Б. Хмельницьким щодо можливості найму козаків на службу Франції⁹⁰.

Наприкінці Тридцятилітньої війни, у 1645–1646 рр. французам таки вдалося найняти на службу козаків. Козацький корпус у складі війська принца Конде брав участь в облозі й взятті фортеці Дюнкерк – центрального опорного пункту іспанців у Фландрії⁹¹.

Загальноєвропейська Тридцятирічна війна значно послабила силу імперії Габсбургів, а тому об'єктивно зменшилась її геополітична підтримка «східного бар'єру», вибудовуваного європейськими державами проти Московії та Туреччини.

⁸⁵ *Наливайко Д.* Очима Заходу... С. 192–193.

⁸⁶ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. С. 162.

⁸⁷ *Поршнев Б.Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. Москва, 1976. С. 259.

⁸⁸ *Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні. С. 170–175; *Крип'якевич І.П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. С. 65.

⁸⁹ *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 300.

⁹⁰ Там само. С. 316.

⁹¹ *Наливайко Д.* Очима Заходу... С. 225; *Борищак І.* Козаки Хмельницького під Дюнкеркеном (1645): (По невиданим документам архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі) // Українська трибуна. Варшава, 1922. 7 січня.

З початком Національної революції українського народу 1648–1676 рр. почала слабнути й військово-політична міць ключової країни бар'єру – Речі Посполитої. У результаті цих подій у середині XVII ст. порушився існуючий баланс сил у Східній Європі, що створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході.

Для нас принципово важливою обставиною є те, що в подіях, які істотно впливали на цивілізаційний поступ східноєвропейського регіону у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу, як активний суб'єкт виступало Військо Запорозьке.

Загалом тогочасне геополітичне становище України на цьому етапі можна пояснити за допомогою сформульованої В. Цимбурським геополітичної концепції Балто-Чорноморської конфліктної системи, чотирма полюсами якої у XVII ст. виступають Річ Посполита, Швеція, Московія, Крим (Османська імперія)⁹².

Особливістю Балто-Чорноморської конфліктної системи була її надзвичайно висока гетерогенність. Її центрами сили були держави, які представляли західне християнство (католицизм і протестантизм), іслам і російське православ'я. Інакше кажучи, у межах системи одна одній протистояли три наймогутніші цивілізації Старого світу. Географічним центром цієї системи й центром цього протистояння була саме Україна.

Проведене нами дослідження⁹³ показало вкрай запеклий характер збройної боротьби на її території, адже летальні бойові втрати тут під час війн XVII ст. склали, щонайменше, 600 тис. осіб (загальні летальні бойові втрати всіх країн Західної Європи за цей же період складають 920 тис. осіб). Якщо ж порівняти бойові втрати української армії та армій наймогутніших тоді у Європі країн – французької та австрійської – з чисельністю населення у кожній країні, то стає зрозумілим масштаб втрат, яких зазнала Україна у війнах XVII ст. Станом на 1600, 1650 і 1700 рр. населення Франції демографами обчислюється відповідно у 17,2, 18,8 та 20,4 млн осіб, держави австрійських Габсбургів – у 12,8, 14,2 та 15,4 млн осіб, України – у 5,2, 5,3 та 6 млн осіб. За даними Б. Урланіса, прямі летальні бойові втрати Франції і Австрії у XVII ст. склали відповідно 230 та 140 тис. загиблих у бою та померлих від ран французьких та австрійських солдат. Летальні бойові втрати українського війська у боях на території України в XVII ст., за нашими оцінками, склали, щонайменше, 220 тис. осіб.

Отже, маючи у 3,5 рази менше населення, ніж у Франції, та у 2,5 рази менше, ніж у Австрії, Україна у XVII ст. втратила у війнах фактично рівну французам кількість солдатів та на третину більше, ніж австрійці.

Проведений нами аналіз дозволяє стверджувати, що у надскладних геополітичних умовах та зазнаючи значних втрат, Військо Запорозьке, яка репрезенту-

⁹² Цимбурский В.Л. Как живут и умирают международные конфликтные системы: Судьба балтийско-черноморской системы в XVI–XX веках // Полис. 1998. № 4. С. 53–58.

⁹³ Бульвінський А.Г. Українські воєнні втрати у XVII ст.: європейський контекст // Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 1. С. 52–65.

вало Україну зовнішньому світу, змогло не лише набути статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й значно, а інколи й вирішально впливати на перебіг боротьби трьох цивілізаційних світів за панування у регіоні Східної Європи. Зокрема, у часи пізнього середньовіччя і раннього нового часу козацька Україна відіграла вирішальну роль у процесах зупинення московської та мусульманської територіальної експансії.

